

УДК 811.161.2'37

Вавринюк Тетяна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови
Криворізький державний педагогічний університет

**ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСОБИ ПСИХОЛОГІЗМУ
В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ**

У статті йдеться про мовне вираження емотивної поведінки літературних героїв. Акцентовано на тому, що у художніх текстах лексеми на позначення невербальної

поведінки персонажів є засобами змалювання їх психологічного стану, стилізацією живого безпосереднього спілкування. Обґрунтовано думку, що відтворення таких екстралінгвістичних засобів, як тембр та гучність голосу, дихання, сміх тощо допомагають авторові розкрити внутрішній світ персонажів, а відтак поглиблюють психологізм твору.

Ключові слова: екстралінгвістичні засоби, психологізм, невербальна поведінка

Extralinguistic means of psychologism in the artistic text.

The article deals with the linguistic expression of the emotional behavior of literary heroes. It is emphasized that lexeme on the notation of nonverbal behavior of characters in artistic texts are the means of depicting their psychological condition and the stylization of direct live communication. It is substantiated that the reproduction of such extra-linguistic means as tone and volume of voice, breath, laughter, etc. help the author to reveal the inner world of the characters, and thus deepen the psychology of the work.

Key words: extra-linguistic means, psychologism, non-verbal behavior.

Художній текст, як естетичний феномен, здійснює потужний вплив на реципієнта головним чином через його емоції. Зображення емоційного стану літературних героїв є одним із прийомів психологізму художнього твору. Проникнення у внутрішній світ героїв, у їхні відчуття та переживання переводить читача у психологічну площину літературного твору, заряджає відповідними емоціями і допомагає краще відчутти зображуване. За словами В. Фащенко, «психологізм – універсальна, родова якість художньої творчості» [Фащенко 1981 : 89]. У поняття психологізму включається глибоке зображення власне внутрішнього світу людини, тобто його думок, переживань, бажань.

Зауважимо, що дослідженню психологізму художньої літератури присвячені чимало праць. Так, відомі вчені Л. Каневська, Н. Зборовська, Т. Гундорова, С. Павличко, В. Агеєва та інші зробили значний внесок у розвиток такого напрямку, як психоаналіз у літературі.

Зокрема, Л. Каневська подає класифікацію засобів психологізму, які реалізуються у двох формах –інтервентній та екстервентній. Інтервентна форма психологічного зображення відтворює думки й емоції персонажів через мову міміки і жестів, зовнішній мовленнєвий дискурс тощо. Форма екстервентного психологізму втілюється в засобах засобів психологічного зображення, як-от: психологічний портрет, пейзаж, інтер'єр та екстер'єр, зовнішній дискурс мовлення персонажів [Каневська 2004 : 5].

Об'єктом нашого дослідження є екстралінгвістичні засоби психологізму, що передають емоції літературних героїв. Як відомо, екстралінгвістичними компонентами є індивідуальні особливості типів вимови – мовні паузи, сміх, покашлювання, зітхання, плач, заїкання й тому подібне [Бацевич 2004 : 20]. Якщо у процесі безпосередньої комунікації емоції виражаються за допомогою екстралінгвістичних факторів, то у тексті художньої літератури такі аспекти кодуються за допомогою мови. Відтворюючи ці засоби, письменник увиразнює вербальну комунікацію персонажів, передає їхні емоції, психічний стан.

Розглянемо приклади:

У сусідньому купе хлопці-заробітчани, що поверталися додому, раз у раз бадьоро виголошували «Будьмо!» й співали на увесь вагон «Горіла сосна, палала! Горіла сосна, палала, під нею дівчина стояла, під нею дівчина стояла...» [Вдовиченко 2009 : 19]. Інтонаційно це висловлювання передає радість та повне задоволення людей, які свої позитивні емоції посилюють тостами та виражають співом.

– Доцю, тобі з газети телефонують, – урочисто повідомила мама зранку, витягнувши слухавку перед собою. – Знають, що ти у Львові! [Вдовиченко 2009 : 25]. Лексема «урочисто» передає внутрішній стан матері: вона пишається статусом доньки, хоча удає незадоволення тим, що їх турбують.

– Ой! Плівка не крутиться! – пробурмотіла вона. – Що таке? Почекайте, будь ласка... Зараз... Вибачте, я зараз [Вдовиченко 2009 : 26]. Бурмоче людина, коли вона незадоволена, ображена чи знервована. У цьому випадку дівчина незадоволена тим, що плівка не крутиться й сама на себе ображена за це. А ще й на додачу знервована через те, що опинилася в такій ситуації й швидше за все зараз відчуває себе некомфортно.

Природною реакцією людини на смішне в дійсності є сміх. Зовнішньому вираженню сміху природно відповідають почуття щастя, радісті. Відкритий, природний сміх демонструє радість та задоволення. Наприклад:

Сміх Марії щирий та заразний [Дашвар 2012 : 60].

Шеф усміхнений, в ароматі французьких парфумів впливає у двері [Дашвар 2012 : 30]. «Усміхнений», тобто задоволений життям, щасливий, радісний.

– *Ходімо, покаже вам вашу кімнату, – голосом покоївки сказала Бора й, щоб пом'якшити несподіваний ефект, усміхнулась* [Вдовиченко 2011 : 81]. Сміх у цьому випадку – вияв привітності, чемності та вихованості.

Усі зусилля – заради того, аби зараз, регочучи та шикаючи одна на одну «Тихо!», влаштувати яскравий фінал застілля. [Вдовиченко 2009 : 48] Регіт – це найвищий ступінь вияву сміху, який сам по собі передає сильні позитивні емоції, знімає напругу та розряджає.

Вони розглядали незрозумілі забавки у ванній кімнатці, хихочучи та видираючи одна в одній з рук [Вдовиченко 2009 : 61].

Ми вибухнули сміхом [Вдовиченко 2009 : 95]. *Реготали до сліз, як ненормальні* [Вдовиченко 2009 : 95].

Я гигикнула [Вдовиченко 2009 : 95].

У всіх цих випадках сміх не штучний, не вимушений, а демонструє радість, задоволення, схвалення та чудовий настрій. Адже невербальна поведінка у процесі комунікації – це не лише вираження емоцій, ставлень до інших учасників спілкування, – це зовнішній вияв духовного світу особистості.

Сміх може супроводжуватися й іншими емоціями. Наприклад:

Увечері, витративши половину заробітку на харчі для всієї компанії, Люба сиділа на килимку двадцятисемиметрового космосу на Костянтинівській і зі сміхом розповідала про жирне життя «Царського села» [Вдовиченко 2011 : 28]. Розповідати зі сміхом в даному випадку означає із задоволенням та іронією.

Опустив голову, раптом тихо і гірко розсміявся [Дашвар 2012 : 74]. Гіркий сміх – сміх, який передає іронічність, збентеження, розпач.

Психологічний стан героя художнього твору передає такий вияв емоцій, як плач. І в реальному житті плач є однією із фізіологічних реакцій людини, що

супроводжує стрес, і як правило, виникає, коли людина переживає сильний страх, біль, смуток, жаль, злість чи радість. Розглянемо приклади:

Так сиділа Бора і думала, то тихо плачучи, то вголос підвиваючи [Вдовиченко 2011 : 26]. Плач сигналізує про зневіру та розпач людини, яка опустила руки, бо вважає, що знаходиться в безвихідній ситуації.

Зробилося по-справжньому тоскно, і я заревіла на повний голос, по-бабськи, розмазуючи по обличчю сльози, туш і шмарклі [Вдовиченко 2009 : 111]. Ревіти – це вищий ступінь вираження плачу, який говорить про зневіру та розпач людини, яка опустила руки, бо вважає, що знаходиться в безвихідній ситуації.

Божка кинулась до Гордія – він ледве встиг відставити «зброю» вбік – і розревілась уголос, як дитина [Вдовиченко 2011 : 130]. Плач в даному випадку вияв сильного страху, який минув, але враження лишилися, такий собі стан афекту.

Емоційний стан персонажів передає динаміка гучності голосу, його тембру, тональності. Зміни властивого людині індивідуального темпу мовлення дозволяють судити про зміну його стану. Наприклад:

Голос у нього погустішав, набув ліниво-байдужої тональності [Вдовиченко 2009 : 94]. Голос відображає стан комуніканта, який втратив інтерес до того, що відбувається.

Голос його робився усе більш піднесеним та веселим [Вдовиченко 2011 : 117]. Інтонація демонструє нам поступове підняття настрою людини.

Роздратований, нетерплячий голос [Вдовиченко 2011 : 28]. Роздратований голос виражається в різких, уривчастих фразах, які часто кажуть для того аби припинити розмову.

– Саню... Я зараз... – *Голос затремтів* [Дашвар 2012 : 43]. Інтонація голосу передає хвилювання, яке не можна контролювати.

Вона витиснула із себе сміливе запитання, але юний голос зрадницьки затремтів (3, с. 27). Голос може тремтіти від хвилювання та страху. Це хвилювання, адже вона «витиснула із себе сміливе запитання».

– *Ображаєте! – прогуркотів він. – Я знаю Львів, немов свої п'ять пальців* [Вдовиченко 2011 : 13]. Гуркотіти те саме, що й бурмотати. Бурмоче людина, коли вона незадоволена, ображена чи знервована. У цьому випадку передається образа.

– *«Добре, – сказав він сівшим голосом. – Я піду»* [Вдовиченко 2011 : 58]. Емоційний зміст повідомлення виражається в «сівшому» (стишеному) голосі. Тобто чоловік розчарувався, відчуває себе кинутим та нікому непотрібним.

За столом Лідія жартує, підкладає чоловікам у тарілки, голос дзвенить, очі сяють [Вдовиченко 2011 : 126]. Якщо людина жартує – це свідчить про її піднесений веселий настрій, а також про хороше почуття гумору.

– *А ви хто? – раптом прийшла до тям Лідія, і голос її від хвилювання пішов високими вібраціями. – Що вам потрібно?* (2, с. 128). Високі вібрації голосу свідчать про надмірне хвилювання та сильний страх.

Важливий акустичний засіб кодування позамовної інформації – темп мовлення. Швидкий темп мови може свідчити про імпульсивність, а спокійна повільна манера вказує на розсудливість, ґрунтовність. Розглянемо приклади:

– *Боже, як вони пахнуть! торохкотіла Лідка, схилившись над хризантемами* [Вдовиченко 2011 : 37]. «Торохкотіла» – швидко говорила. Пришвидшений темп мовлення героїні є проявом гарного, піднесеного настрою, який посилюється бажанням розповісти якнайбільше. А ще це свідчення того, що людина відчуває себе комфортно, ніби вдома.

– *Сива – то не дивина... – зробила коротку ефектну паузу. – А от царзмію не кожен за своє життя бодай раз побачить* [Вдовиченко 2009 : 100]. Уміння тримати паузу – незамінний засіб ведення розмови. Пауза може допомогти зібратися з думками, оволодіти собою, привернути або переключити увагу, заінтригувати, додати силу словам після паузи.

Афективний стан свого літературного героя письменник може передавати за допомогою опису такої реактивної дії, як крик. Наприклад:

Сусідська баба Роза свої двері відчинила, на веранду вийшла та як загорланить: – Як же ви всі мені остогиділи! І стукаєте! І грюкаєте! І вдень! І поночі! І вчора! І зараз! І... – вичерпалася [Дашвар 2012 : 19]. Інтонія свідчить про злість та велику агресію мовця. Експресивно забарвлена лексема *загорланить* виконує характерологічну функцію: читач сприймає мовця негативно.

Стоячи на колінах, я розхитувався разом із вовками, захлинаючись, закинувши голову – і повітря коливалося від нашого багатоголосого реквієму [Вдовиченко 2009 : 179].

Крик виривався, роздираючи горло, поштовхами, вихоплювався назовні хижим тембром, на який не здатен людський голосовий апарат [Вдовиченко 2009 : 179]. – *Відходь, відходь, – кричить вона Борі* [Вдовиченко 2011 : 33]. Крик – вияв незадоволеності, агресивності та конфліктності. Але так само часто, як і попередні варіанти, це може бути банальне підвищення голосу, аби людина до якої намагаються докричатися почула свого співрозмовника.

Емоційні переживання відбиваються на такому фізіологічному процесі, як дихання. Письменники-психологи вміло використовують прийом відтворення особливостей дихання при певних емоціях. Таким чином стилізуються реальні умови комунікації, а читач сприймає проникає у світ переживань літературного героя. Наприклад:

І він нарешті замовк, втягнувши у себе повітря і видихнувши його протяглим «п-ффу...» [Вдовиченко 2011 : 123]. Така невербальна поведінка виражає відчуття полегшеності, ніби в людини спав тягар з плеч, та свідчить про завершеність справи.

Він опустився у крісло і зробив глибокий вдих – глибокий видих, і ще раз – вдих-видих [Вдовиченко 2011 : 128]. Спроба заспокоїтися, яка реалізовується у повільному вдиху-видиху, які стабілізують серцебиття, тим самим приводячи пульс в норму та прояснюючи думки.

Вона вдихнула глибоко, очима навкруги нерво [Гарькевич 2015 : 52]. Глибокий вдих свідчить про те, що особа хоче заспокоїтись, взяти себе в руки та контролювати свої емоції та тіло.

– *Т-ти... – видихнув хлопець, – вовк... І я вовк* [Вдовиченко 2009 : 8]. Видих, після першого слова, свідчить про страх і сильне хвилювання людини, яка намагається взяти себе в руки.

Такий екстралінгвістичний засіб як покашлювання також передає певні емоційні стани комунікантів – героїв досліджених творів. Це може бути вираження безвиході, терплячості, невдоволення тощо і «зараження» співрозмовників аналогічними почуттями. Наприклад:

Я закашлялась. Досить з мене. Де ж вихід? [Вдовиченко 2009 : 107]. Екстралінгвістичний засіб передачі безвихідності та нетерплячості.

Гоцик демонстративно прокашлявся, зігнув руку в красивому жесті й обережно постукав у власні двері [Дашвар 2012 : 18]. Тут покашлювання є виявом нетерплячості та незадоволеності, але разом з цим він «обережно постукав» – вияв вихованості та чемності.

Отже, використовуючи екстралінгвістичні засоби вияву емоцій, сучасні митці слова розкривають таємниці внутрішнього світу своїх персонажів, торкаються емоційної сфери читача, долучаючи його до зображуваного. Завдяки опису позамовних знаків комунікації автор художнього тексту має можливість чітко вималювати «картину» конфліктної взаємодії персонажів свого твору і цим посилити вплив на читача. Саме відтворення позамовної комунікації допомагає розкрити внутрішній світ персонажа, його емоції, почуття, допомогти краще зрозуміти і відчутти його, співвідносити із власним Я. Зображені у художньому тексті ситуації, які пов'язані з переживаннями героїв, здійснюють емоційний вплив на читача.

БІБЛОГРАФІЯ

Бацевич 2004 – Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – Київ : Академія, 2004. – 342 с.

Вдовиченко 2011 – Вдовиченко Г. Бора / Г. Вдовиченко. – Х. : Клуб

сімейного дозвілля, 2011. – 240 с.

Вдовиченко 2009 – Вдовиченко Г. Тамдевін / Г. Вдовиченко. – Київ : Нора-друк, 2009. – 232 с.

Гарькевич – Гарькавец С. А. Психологія невербального общення : [учебное пособие] / С. А. Гарькавец. – Северодонецк : Петит, 2015. – 214 с.

Дашвар 2012 – Дашвар Люко РАЙ.центр / Люко Дашвар. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2012. – 272 с.

Каневська 2004 – Каневська Л. В. Психологізм романів Івана Франка середини 80-х – 90-х років : Автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Л. В. Каневська. – К., 2004. – 20 с.

Ковалинська 2014 – Ковалинська І. В. Невербальна комунікація : [навчальний посібник] / І. Ковалинська. – Київ : ОсвітаУкраїни, 2014. – 289 с.

Фащенко 1981 – Фащенко В. В. У глибинах людського буття : етюди про психологізм літератури / В. В. Фащенко. – Київ : Дніпро, 1981. – 279 с.